

13. fejezet

A nyelv ereje

...amelyben arról lesz szó, miért olyan hatékony a nyelvi manipuláció, hogyan befolyásolják gondolkodásunkat úgy, hogy nem tudunk róla; beszélünk a jelentés összetettségéről, nyelv és hatalom bensőséges viszonyáról; és arról, fontos vagy inkább veszélyes a politikai korrektség.

Az angolszász világban semmi különös nincs abban, ha a nyelvészek nyíltan politizálnak: nemcsak úgy, mint az ultrabalos, ANARCHO-SZINDIKALISTA NOAM CHOMSKY, aki politikai nézeteinek nem nyelvészként, hanem nyelvészeti munkájától függetlenül ad hangot, hanem úgy is, mint a már sokat emlegetett WILLIAM LABOV, aki kifejezetten nyelvész munkája tanulságaival akarja segíteni azokat a közösségeket, amelyekben kutatásait végezte. Labov nincs persze egyedül, a társnyelvészet szemléletével vizsgálódók természetesnek tartják ezt az attitűdöt. Hasonló szerepet vállalnak azok is, akik elsősorban a nyelvvel kapcsolatos ideológiákkal, illetve nyelvi jogokkal foglalkoznak – ez utóbbi nyilvánvalóan nem is tud más lenni, mint aktív politikai tevékenység. (A nyelvi ideológiákról és a nyelvi jogokról a következő fejezetekben beszélünk majd.)

Vannak olyanok is, akik nyelvészeti tudásukat közvetlenül is szeretnék a nézeteiket képviselő pártok szolgálatába állítani. Az előző részben megismert kognitív nyelvész, GEORGE LAKOFF kis könyvecskében (*Ne gondoldj az elefántra* címmel magyarul is megjelent) összegezte a fogalmi metaforák elméletének politikai alkalmazási lehetőségeit, és egy jóval testesebb kötetben (*Moral Politics*) elemezte, miért értik meg – és tartják „természetesnek” – a választók sokkal

könnyebben az amerikai republikánusok beszédeit, és miért kínlódnak a demokraták azzal, hogy az ő szándékaik is világosabbak legyenek a választóknak.

Politikai csúrcsavar

Azért van ez, mondja Lakoff, mert a konzervatív szövegek háttérében egy jól ismert élethelyzet irányítja a gondolkodást: az a fogalmi metafora, hogy az állam „a (szigorú) családfő”. Azaz: érdemük szerint bünteti és jutalmazza „gyermekait”, az állampolgárokat, nem nézi jószemmel a kilengéseket, igényt tart rá, hogy beleszóljon a magánéletükbe, és így tovább. Ez a családmodell akkor is ismerős az embernek, ha szerencséjére nem ilyenben nőtt föl, mert hiszen találkozik vele könyvekben, filmekben, kifoghatott ilyen rokont, tanárt, később főnököt. Számtalan klisé létezik, amely ezt a modellt hívja elő: a „nem beszélhetsz így apáddal”-tól kezdve a „ne szólj bele, ha beszélek”-en át az „én mondom meg, mit hordasz, amíg én fizetem”-ig – a jobboldali pártok ugyanis szeretik a pozícióból, s nem a teljesítményből származó tekintélyt (hogy például a köztársasági elnököt azért kell tisztelni, mert köztársasági elnök, azaz nem a teljesítménye, emberi kvalitásai, hanem a pozíciója miatt), szeretik megmondani az állampolgároknak, hogyan helyes élni, cselekedni, gondolkodni, s mindezt a családnak megfélemtetett nemzet és az állampolgár-gyermek érdekében.

A baloldali pártok is megfogalmazhatnák úgy politikai céljaikat, hogy egy hasonlóan nagyhatású, sőt, a legtöbb ember számára rokonszenvesebb családmodell adja a gondolkodás keretét: az a család, amelyben a szülők gondoskodnak gyermekeikről, de nem telepszenek rájuk, nem döntenek nélkük, a magánéletüket tisztelik, csak akkor szólnak bele, ha másokra vagy magukra veszélyes dolgokat kezdenének művelni, de akkor sem a drákói szigorban, hanem a „szép szó” erejében látják az orvoslás lehetőségét. Inkább megelőzni akarják

a bajt, és jó példák fölmutatásával segíteni az elkódorgó báránykák-
nak, hogy jó útra térjenek. Lakoffot, a demokraták aktív támogatóját,
igen bosszantja, hogy ideológiai pártfogoltjai nem használják ki „az
állam gondoskodó szülő” fogalmi metafora erejét: programjuk, céljaik
magyarázata kusza, nem ismerhető föl benne olyan kristályosan, hogy
mi szervezi a gondolkodásukat, ellentétben a republikánusokkal, akik
szövegei könnyen aktiválják a „szigorú családfő” gondolkodási sémáját.

Félreértés ne essék: Lakoff a következetes, erős kulturális mintá-
kat előhívó, koherens nyelvet kéri számon, nem a politikai manipu-
láció legegyszerűbb eszközeinek alkalmazását sürgeti. Ez utóbbi leg-
ismertebb módjai: papagájkommandóként sulykoljuk, amit be aka-
runk véteni, egy idő után elhiszik, és ha minden megszólaló ugyanazt
ismétli, azt nem lehet eltérően értelmezni sem; kigyózzunk el a vá-
lasz elől valamelyik részletbe kapaszkodva; ha kínos kérdést kapunk,
támadjunk, mutassunk erőt, mert könnyebben elhiszik, hogy iga-
zunk van, mint ha bizonytalankodnánk; ne érdekeljen, mi a kérdés,
arról beszéljünk, amiről mi akarunk; tereljük el a figyelmet a lényeges
bejelentésekről, például használjuk ki a sokakat fölkavaró eseménye-
ket a rossz hírek közlésére, mert akkor kevésbé lesznek a választók
velünk elfoglalva – ha épp nem áll rendelkezésre árvíz, tűzvész, sú-
lyos baleset vagy hasonló, akkor be lehet dobni nagy izgalmakat ki-
váltó szimbolikus témákat.

Ezek a *spin* – magyarul legyen mondjuk *csúrszavará*s – alapelemei.
Ami a megvalósításukat illeti: lehetnek körmönfontak, de lehetnek
suták, kényszeredetttek, nem egyszer megalázóan átláthatóak. De
kétségtelenül előnyt jelentek azzal szemben, amikor *semmilyen* kom-
munikációs tervezés nincs, csak politikusi magánprodukciók, ön-
megvalósító hablatyolás, fölkészületlen sutaság, de akár értelmes,
csak túlságosan is értelmiségi megfogalmazások – ennél mindenkép-
pen hatékonyabbak.

Nyugaton közhely az egyszerű újságolvasó számára – annyit ol-
vas, hall róla –, hogy a MEDIATIZÁLT POLITIKA a spindoktoroknak

(a csúrcsavar mágusainak) a foglya: hogy a politikusok, pártok mögött egész kommunikációs hadosztályok készítik elő a választók számára a híreket, úgy, hogy munkaadóikat lehetőleg angyalnak, ellenfeleiket ördögnek tüntessék föl, hogy a lehető leghatékonyabban tudják manipulálni az állampolgárokat, anélkül, hogy nyílt hazugságot lehetne rájuk bizonyítani. Ennek érdekében mazsoláztatnak az adatok, tények, események, összefüggések között, és tekerik a valóságot hamis világgá kommunikációs trükkökkel.

A csúrcsavar burjánzásában ludas gondolkodást kiírtó, magoltató oktatás, a szellemi restség, a naivitás, a média, amely a „pártatlanságot” összetéveszti a mikrofonállvány szerepével, és lusta föltárni a tényeket. Nagy szerepe van benne annak az elterjedt politológusi szemléletnek is, amely saját „pártatlanságát” abban látja megtestesülni, hogy lemond az igazságtartalommal való bíbelődésről, szimplán strigulázza a tévémegjelenéseket, a szavazatokban mérhető, bármi áron megszerzett „sikert” dicsőíti, nem törődve azzal, hogy hazugság, félrevezetés, csúsztatás vezetett-e hozzá. Már az ókorban is két retorikai iskola volt, az egyikben megvetették a hazugságot, a másokban úgy vélték, a siker igazolja önmagát, a fölhasználó eszköztől függetlenül – vagyis újnak nem új ez a szemlélet, csak gusztustalan.

És hát vannak intő példák is, ha a csúrcsavarhívőket morális megfontolások nem tartanák vissza: veszélyes játék ez. Csak egy ideig megy jól, amíg a választók föl nem fedezik, hogy műkáját etetnek velük, a halrúd fűrészporból, a hús csontlisztpépből, a sajt meg gumiból van. Hiába volt TONY BLAIR és két tanácsadója, ALASTAIR CAMPBELL és PETER MANDELSON a csúrcsavar nagymestere, vagy, mint írták róluk, szultánja, Blair elhittelenedésében igen nagy szerepe volt a nyelvi simlisségeknek. Szavahihetőségét jócskán megcincálták az elemzők, akiknek egy idő után elégük lett a BIZÁNCI média-simulékonyaságból: folyamatosan támadták amiatt, hogy nem a tartalomra, hanem a médiafogyaszthatóságra és a csomagolásra helyezte a hangsúlyt.

Semmi nincs szó szerint

A nyelvi manipulációnak azonban ennél sokkal kifinomultabb eszközei is vannak, és természetesen nemcsak a politikában. Ha azt a szándékot, hogy hatással akarunk lenni a másikra, nem ezzel a rosszízű szóval jelöljük – hiszen a *manipuláció*-ban eleve benne van, hogy félre is akarjuk vezetni az illetőt –, akkor kevésbé kínos elismerni, hogy voltaképpen minden megnyilatkozásunkban ott rejlik a befolyásolás szándéka. Ez a nyelv eredeti, társas funkciójából következik – minél kedvezőbb képet festeni magunkról és azokról, akik kedvesek nekünk, minél sötétebbet ellenfeleinkről és ellenségeinkről. A nyelvi jelentés természete pedig egyenesen predestinálja a nyelvet arra, hogy kiváló befolyásoló eszköz legyen. Mert hogy, ha megfeszülünk, akkor se tudjuk tökéletesen ugyanazt a gondolatot átlőni a másik ember fejébe, ami a mi fejünkben formálódik, ráadásul a szándékolt jelentés nagyjából nincs expliciten megfogalmazva.

A jelentés összetevőinek zöme ugyanis azokban a nyelvi tartományokban keletkezik, amelyek létéről jobbra csak a nyelvészek, irodalmárok, filozófusok tudnak, természetüket kevesen ismerik, éppen ezért az emberek többsége kiszolgáltatott az ide elrejtett üzenetekkel szemben. Valahogy úgy működik ez, mint a filmekbe bevágott reklámképkockák: olyan röviden látjuk, hogy tudatossá nem válik, miért, de kólát kívánunk inni – azaz az elrejtett nyelvi jelentéseket pontosan értelmezzük, csak nem tudunk róla, miért gondoljuk azt, amit gondolunk. Éppen ezért a nyelvi manipuláció észrevétlen befolyásától mindenekelőtt leleplezése véd.

A könnyebbség kedvéért bontsuk a jelentést ideiglenesen három rétegre – azért ideiglenesen, mert ezek a rétegek állandó kölcsönhatásban állnak egymással. Az első létezése mindannyiunk számára nyilvánvaló, nevezzük ezt „szó szerinti”-nek, a másodikat sem nagyon bonyolult föltárni, kapja most a „sorok közötti” elnevezést, és hívjuk a harmadikat „kulturális jelentésnek”. Bármelyik rétegről

van szó, soha ne tévesszük szem elől, hogy a jelentés nem objektív létező, valamiféle külső adottság, megfogható, ellenőrizhető tárgy. Jelentés ilyen értelemben nincs, nem hívjuk valahonnan az ideavilágból, nem levesszük a polcra, nem előkotorjuk a valami belénk programozott fogalomtárból, hanem létrehozuk – aki beszél, az is a sajátját, és aki hallgatja, az is a sajátját, sokat beszéltünk erről korábban. A *jelentés* fogalmának tulajdonképpen nem főnévi, hanem igei természetűnek kellene lennie, mint a *tűz* vagy a *folyó* a hopiban – vagy a *gondolat* HUMBOLDT számára. Figyeljünk erre, mert a hétköznapi gondolkodásban a jelentés objektív „külső létező” – az esszencialista, platonisztikus, racionalista tanítás is ezt sugallja, márpedig a magyar iskolai szemléletet ezek a gondolkodási hagyományok határozzák meg ma is.

Bármilyen furcsa, a sokféle értelmezési lehetőség már az első rétegre is érvényes, hiába neveztük „szó szerinti”-nek: az elnevezés csak arra utal, hogy itt expliciten megjelenő szavakról és nyelvtani formákról van szó. Ez a szint a leginkább átlátható, alapja a szó széles körben ismert és használt – azaz a legtöbb magyar anyanyelvű számára nagy átfedésben lévő, nagyon hasonló – jelentése. De már itt is vannak különbségek, egyszerűen azért, mert ugyanazokat a szavakat eltérő kontextusokban tanultuk meg – hallhattunk róla csupa jót, csupa rosszat, vagy ezt is, azt is, különféle érzelmek, asszociációk, emlékek kötődnek hozzájuk. A nagy átfedés ellenére részben mást jelent a *farkas* szó annak, aki csak a meséből ismeri gonosz bestiaként, mást annak, aki csodálja mint gyönyörű és intelligens állatot, mást annak, aki hallotta már őket üvöltöni a közelből, miközben egyedül kóborolt a fagyos erdőben, és mást annak, aki kölyökkorától nevelget kézben egy farkast. Pedig a farkas megtapasztalható, érzékelhető, ellenőrizhető valóság, s mégsem teljesen ugyanazt jelenti mindannyiunknak. Az elvont fogalmak jelentése még ellenőrizhetlenebb és szétfolyóbb, mint egyes tárgyak vagy cselekvések neve: az elvont fogalmak pusztán nyelvi, azaz virtuális jelenségekre vonatkoznak. Éppen ezért lehetetlen min-

denki számára kielégítő átfedéssel meghatározni, mit jelent „valójában” például a *haszaszeretet*, az „*igaz*” *szerelem* vagy az *ésszerű viselkedés*. Mert valójában mindenkinek mást jelent.

Ami a sorok között van

A második szinten keletkező jelentések még mindig szorosan kötődnek a szövegben expliciten megjelenő nyelvi formákhoz, de már láthatatlanok. Ide tartoznak a szöveg szavainak, illetve nyelvtani alakzatainak megválasztásából, elrendezéséből kibontható implikált jelentések, az előfeltevésként a szövegbe rejtett állítások, a használt fogalmi metaforák által előhívott jelentések, a kontextusból, beszéd- szokásokból fölépülő pragmatikus, azaz a beszélő szándékának megfelelő jelentés.

KÁROLY SÁNDOR, a jelentéstan kiváló kutatója, akitől még tanulhattam a szegedi egyetemen, a kontextus hatására kialakuló pragmatikus jelentést az „egy dühös bika van a kertemben” mondattal szerte illusztrálni. Hangsúlyozástól függően és a beszélő körülményeinek ismeretében ezt a mondatot vehetjük egyszerű tényközlésnek, magyarázkodásnak, segélykérésnek, meglepetség kifejezésének, de akár fenyegetésnek is. De ennél sokkal hétköznapiabb példát sem nehéz találni: ha például azt mondjuk valakinek, hogy „nincs itt hideg?” – az legtöbbször nem kérdés, hanem kérés: hogy csukja be az ablakot, vegye följobb a fűtést, adjon egy plédet.

Mínthogy igen sokszor beszélünk ehhez hasonló indirekt mondatokban, a szándékolt jelentés megértése nem könnyű, és sokszor sok közös előismeret szükséges hozzá. Nézzük például a következő párbeszédet (valóban elhangzott), amely egy étteremben zajlott két régi ismerős között. Az előzmények: B rántott májat rendelt, és mielőtt elkezdte volna enni, megszózta.

A: Sózol, és nem kóstolsz?

B: Tudom, mit csinálok.

A: Nem mondtam, kérdeztem.

B: Itt mindig sótlan a máj.

Ezt a látszólag teljesen értelmetlen beszélgetést követően beszélgetés kezdődött A és B között. Miért értették meg egymást? Mert a kezdeti félreértésből mindkettlen az együttműködés, a békekötés irányába mozdultak. Nézzük újra, lefordítva, tulajdonképpen mik voltak a szándékolt jelentések:

A: Sózol, és nem kóstolsz? („Beszélgessünk.”)

B: Tudom, mit csinálok. („Ne szólj bele, mit csinálok.”)

A: Nem mondtam, kérdeztem. („Nem kioktatlak, csak beszélgetést kezdeményeztem.”)

B: Itt mindig sótlan a máj. („Félreértettem, akkor beszélgessünk.”)

Mi történt tehát? A nyilvánvalóságra kérdezett rá (ő is látta, hogy B kóstolás nélkül megsózta az ételt, ráadásul a májat nem szokás sütés előtt sózni, hogy ne keményedjen meg), az ilyen kérdéseket gyakran alkalmazzuk kapcsolatfölvételre („Megérkeztél?”, „Hát itt vagy?”). B azonban nem így értelmezte A mondatát, hanem pizskálódásnak vette, mintha A első mondatának szándékolt jelentése az lett volna, hogy „Már megint mit csinálsz?”. A fölismerte a félreértést, és értelmezte B-nek az eredeti szándékot: „Nem rád szóltam” (*nem mondtam*), „hanem beszélgetni akarok” (*kérdeztem* – azaz nyilvánvaló dologra kérdeztem rá, tehát csak beszélgetést kezdeményeztem). B megértette A javítását, és ő is korigálta előző mondatát: ezt a teljesen fölösleges, információt nem hordozó negyedik mondat mutatja meg, hiszen nemcsak az adott étteremben sótlan a máj, hanem

mindenhol. B ezzel a mondattal látszólag A első mondatára válaszolt, s ezzel lényegében újraértelmezte annak a szándékát – ezért lehetséges, hogy a társalgás további része zökkenőmentesen zajlott tovább. Ebben mindkettejük együttműködési szándéka benne volt, hiszen A meg is sértődhetett volna B első mondata miatt, amit az ő szempontjából úgy is lehetett volna értelmezni, hogy a „beszélgesünk” kezdeményezésre „hagyjál békén” a válasz. A-nak jól kellett ismernie B-t ahhoz, hogy tudja, ez valószínűtlen, ezért megpróbálta kitalálni, hol mehetett félre az ő szándékának az értelmezése, ezért tudott pontosítani. De ha B megsértődött volna azon, hogy félreértette A-t, és ez most kiderült, ki is oktathatta volna A-t a negyedik mondatban, hogy „minek kérdezel hülyeségeket”, vagy „akkor beszélj értelmesen”. Ezzel végképp elromlott volna a hangulat – és ne felejtjük majd el ezt a példát akkor sem, amikor legközelebb a beszédszándékok félreértelmezése miatt veszünk össze valakivel, aki közel áll hozzánk.

Az implikáció és az előföltevés olyan állítás, amely expliciten nincs a szövegben, mégis odaértjük, mert csak akkor értelmezhető a mondat igaznak, ha az elrejtett jelentés is érvényes. Ha például azt mondjuk, hogy „újabb botrányba keveredett az elnök”, azzal azt is állítjuk, hogy ez nem az első neki. Ha azt mondja valaki, hogy „tartalékainkat még nem kellett fölhasználnunk”, abban ott rejlik az az előföltevés, hogy egyáltalán vannak tartalékaink, s a mondat egyben arra enged következtetni, hogy tervezzük, előfordulhat, szükség lehet rá, hogy majd fölhasználjuk. Az előfelvetés, illetve implikáció formájába burkolt állítás igen hatékony manipulatív eszköz, hiszen bármikor letagadható, hogy a rejtett állítás is megtörtént volna, elvégre szó szerint valóban nem jelent meg a szövegben. Sokszor élnek ezzel vissza, ha a joggyakorlat kizárólag az expliciten kimondott állítást tartja állításnak. Elvégre az ilyen jogszemlélet alapján nem lehet rágalmazással vádolni azt, aki azt mondja Kovács úrral kapcso-

latban, hogy „más anyagilkosok is vannak” – elvégre tényleg vannak anyagilkosok, és elvégre senki nem mondta ki, hogy „Kovács megölte az anyját”. Csakhogy ez a mondat bizony egészen egyértelműen ezt a jelentést implikálja, különben nem állna ott a *más* és az *is*, éppen ezért – a tárgyalótermen kívül – mindenki így is érti.

Az előző fejezetet azzal zártuk, hogy a fogalmi metaforák nemcsak a gondolkodást könnyítik meg, mert már ismert fogalomhoz és annak tulajdonságaihoz hasonlítják az ismeretlent, hanem kedvelt eszközei a manipulációnak is, azaz vezethetik, és félre is vezethetik gondolkodásunkat, hiszen a fogalmi metaforákról többnyire nem tudunk, ezért igen alkalmasak a gondolkodás észrevétlen irányítására.

Nézzünk egy példát ere is. Az ország vezetését eredendően a „jármű (elsődlegesen hajó) vezetése” fogalmából kiindulva képzeljük el: erre utal maga a *vezetés*, *irányítás*, *kormányzás*, *kormány*, *kormányfő* szó, remélhetőleg *elkerüljük az örvényeket*, nem *futunk zátonyra*, hanem *révbe érünk*, átvészeli a politikai *viharokat*, gazdaságunk nem *süllyed el*, *kormányzásunk nem feneklik meg*. Ha azonban nem hajózáshoz, hanem háborúhoz hasonlítva építjük föl az ország kormányzásának fogalmát, akkor az más cselekvéseket tesz természetessé, megkérdőjelezhetlenné, elfogadhatóvá: olyasmiket próbál magától értetődőnek föltüntetni, amit békeidőben egyáltalán nem tartunk a demokratikus államok normális működéséhez tartozónak. Ha az ország háborúban áll, akkor nemcsak az természetes, hogy állandó a *barc*, egyik *küzdelem*, *csata*, *hadjárat* követi a másikat. Háborúban *ellenségeink* vannak, *legyőzni*, neadjisten *megsemmisíteni* kell őket, nem tárgyalni velük, s egyenesen nevetséges volna figyelembe venni a véleményüket, netán kompromisszumra törekedni. Háborúban nincs mód aprólékos mérlegelésre és hosszú vitákra, ahogyan a törvénykezés békebeli módja előírná. A háborúban a vezérkar *nem egyeztet* a katonákkal, *nem alkudozik*, nélkülük határoz. *Ellenszegülésnek* nincs helye, az eltérő vélemény *árulás*, aki pedig elégedetlen, abból esetleg *dezertőr* válik. Tudjuk, hogy a háborúban van *emberi és anyagi áldozat*, hogy sokan szűkölködnek, le kell

mondani a jólétről, előfordul rekvirálás és beszolgáltatás – természetesen nem így nevezve, hanem mondjuk adóemeléssel érik el, esetleg az ellenségek közé sorolt szolgáltatók – például bankok, telefontársaságok, a média, közszolgáltatást végző cégek stb. – bevételeinek alapos megnyirbálásával. A *háború* azért önmagában mégsem szerencsés metaforaválasztás, mert kellemetlen képzeteket kelt, fontos tehát valamivel följavítani a fogalom értékét, például azzal, hogy nem agresszorként lép föl az állam, hanem közös értékeinket védi mindenféle galád, ránk leső külső és belső ellenséggel szemben.

Minthogy az ellenség belső is lehet, a háborús metafora alkalmazása minden diktatúrának kedvelt fogása – sokat ironizáltak annak idején azon, hogy a kommunista diktatúra és a szocializmus évei alatt nemcsak *osztályharc*-ról, *belső ellenségek*-ről, hanem *béketábor*-ról és *békeharc*-ról is beszéltek.

Miről beszélünk?

A harmadik jelentésréteg – a kulturális jelentés – azokat az asszociációkat tartalmazza, amelyeket az első két jelentésrétegben kiépült jelentések aktiválnak az értelmező elméjében. Ezek a jelentések nagy, átfogó gondolatrendszerbe illeszkednek, olyanokba, amelyek keretet adnak a világ dolgainak értelmezéséhez, irányítják a viselkedést, eligazítanak abban, mi jó, mi rossz, mi természetes, mi kívívó. Azokat a nagy gondolatrendszereket, értelmezési kereteket, amelyekbe a kulturális jelentések beágyazódnak, több elmélet is *diszkurzus*-nak nevezi. A diszkurzus nyelvi és nem nyelvi jeleket is tartalmaz: elemei lehetnek például gondolkodás- és cselekvési módok, értékítéletek, érzések, hiedelmek, szimbólumok, tárgyak vagy a fizikai környezet jellegzetes használata.

A diszkurzusokban megjelenő értékrend olyan mélyen belénk ívódik, hogy sokan egyáltalán azt sem értik, hogyan létezhetnek másféle világnézetek: a sajátjukhoz képest minden rossz, helytelen, hi-

bás, természetellenes, esetleg bűnös, megátalkodott, pusztulásba vezető. Az természetes, hogy mindenki saját világképét tekinti az egyetlen lehetséges világtelmezésnek, abszolút igazságnak – mindaddig, amíg meg nem tanulja, hogy nem így van. Jó esetben már óvodában megkezdődik a szűklátókörűség lebontogatása. Ugyanakkor a felnőttek esetében is falakba ütközünk, szinte áthatolhatatlankba, ha ez a bizonyos saját világkép önmagáról nyíltan hirdeti, hogy ő az egyetlen lehetséges és igaz: az ilyen gondolatrendszerek szellemi börtönéből nehéz kitörni.

A különböző kulturális modellek azért hoznak létre eltérő jelenségeket, mert eltérő világmagyarázó elveket jelenítenek meg. Az etatista (államközpontú) diszkurzusban a centralizációban látják az állam megfelelő működésének biztosítékát; nagy szerepet tulajdonítanak a fölülről jövő szabályozásnak; nagy becsben tartják a társadalmi szerepeken alapuló tekintélytiszteletet; az egyént föltétlenül az állam alá rendelik. Így aztán ebben a diszkurzusban a *liberális* szó jelentése lehet például 'túlzottan engedékeny, szabados'; erkölcsi vonatkozásokat bevonva 'erkölcstelen, gátlástalan'; gazdasági vonatkozásban (mert engedi a versenyt) 'a nagytőke támogatója', 'kizsákmányoló'; stb. A másik, a szabadelvű diszkurzusban meg épp ellenkezőleg: az állam megfelelő működésének biztosítékát a helyi döntésekben látják; nagy szerepet tulajdonítanak az egyének önrendelkezésének, és úgy vélik, az állam csak abba szóljon bele, amibe föltétlenül szükséges, pénzt is csak arra szedjen, amit az ő kötelessége biztosítani, egyébként bízva az emberekre, milyen szolgáltatásokat honnan akarnak igénybe venni; a saját jogon kivívott tekintélyben hisznek. Ennek megfelelően a *liberális* szó jelentése ebben a diszkurzusban 'szabadságpárti; toleráns, befogadó, esélyegyenlőséget teremtő; felvilágosult, progresszív'.

Ha például tisztázzuk, hogy a *konzervatív* szó jelentését az határozza meg, milyen köznapi elméletünk van a hagyományokról, illetve az újításokról, akkor lehet, hogy kiderül, sokan konzervatívabbak,

mint vélik, mások meg csak hirdetik magukról, hogy azok – mert egyik ismert diszkurzus értelmezése szerint sem számítanak annak. Ha a világmagyarázó elméletünk az, hogy a társadalmi jólét, kiegyensúlyozottság és fejlődés kulcsa a hagyományok tisztelete, követése, megőrzése, mert ez óv meg leginkább a szélsőségektől, amelyek társadalmi ütközésekhez vezetnek, és úgy gondoljuk, hogy az erőszakos, gyors változások – különösképpen a forradalmak – nem vezethetnek jóra, akkor a *konzervatív* szó jelentése ’értékőrző, mérsékelt, higgadt, megfontolt, nyugodt, kiegyensúlyozott, biztonságot adó’ lehet. Ha viszont a világot magyarázó elméletünk az, hogy a társadalmi jólét, kiegyensúlyozottság, fejlődés kulcsa a nyitottság, az új iránti fogékonyság, mert ez biztosítja leginkább a gazdasági fejlődést, következként mindezek hiánya társadalmi feszültséghez vezet, ezért megengedhető, hogy a közjó érdekében radikális változásokat vessünk be, akkor a *konzervatív* szó jelentése ’maradi, fejlődésellenes, bezárkózó’ lehet.

A két fogalom lebontásával már könnyen érthető, hogyan lehet ugyanaz az ember „konzervatív ízlésű” a zenében vagy a divatban, de „liberális” a magánéleti döntések szabadságának védelmezésében, hogyan egyeztethető össze a hagyomány ismerete az újítások megbecsülésével.

Az összetett társadalmakban többnyire nem egy, hanem több különböző kulturális modell él egymás mellett, ennek megfelelően ugyanazok a szavak többféle jelentésben értelmezhetőek. Az ideológiai viták éppen ezeknek az eltérő értelmezéseknek az ütközései, erre láttunk példát az imént. De heves vita középpontja például a „család” vagy a „házasság” fogalma is. Mindkettő része annak a diszkurzusnak, amely ezeket a fogalmakat vallásos keretbe illeszti, egyházi értelmezéssel tölti föl: a házasságkötést vallási aktusnak tekinti, amelyet az egyház szentesítésével, s ezen keresztül egy fölsőbb hatalom jóváhagyásával kötöttek, a család fogalmát pedig szintén (valamilyen) egyházi tanításnak megfelelően értelmezi: a család olyan köte-

lék, amelyben az egyénnek (főként a nőnek) föl kell oldódnia, amelyben kötelező a gyermekvállalás, amely „természetes” fölépítése szerint különmű szülőkből és gyerekekből áll. Ezért nem tud mit kezdeni ez a szemlélet az egyneműek házasságával, a 21. századra jellemző sokféle családdal, azzal, hogy fiatalok hosszú évekig nem vállalnak gyereket akár a házasságkötés után sem, vagy egyáltalán nem is tervezik, hogy gyerekeik lesznek.

A polgári (civil, nem vallásos) diszkurzusban azonban a házasság jogi intézmény, két fél közötti szerződés, s ennek megfelelően a két félén múlik, hogy meg akarják-e kötni vagy sem, fölbontják-e, ha úgy érzik, mindkét fél javára válna a kapcsolat megszakítása – az érzelmi vonatkozások pedig mindenkinek a magánéletéhez tartoznak, sem az állam, sem az egyház, sem más intézmény nem írhatja fölül a személyes döntéseket. A család szeretetet, biztonságot, védelmet, ott-hont jelent – függetlenül attól, hogy szülők és gyerekek, szülők, nagyszülők és gyerekek, nagypapa és unokák, nagynéni és unokahúg, tudatosan egyedül gyereket vállaló nő és gyermeke, esetleg még anyja, testvére, elvált apa és gyereke, második felesége és a tőle született gyerekek, gyerekek nélküli felnőttek alkotják-e a családot, hogy a párok istenük előtt esküdtek hűséget egymásnak, van-e papírjuk az egymáshoz tartozásról, vagy enélkül is boldogok.

Az egyes kérdésekről szóló diszkurzusok könnyen összefonódnak egymással, ha rendszeresen „ugyanazon az oldalon” szerepelnek: azaz ha valaki a vallásos diszkurzus fogalmának megfelelően értelmezi a család fogalmát, nagyobb valószínűséggel értelmezi szintén a vallásos diszkurzuson belül a házasság, a helyes gyereknevelés, az ideális iskola, az állampolgári szabadság stb. fogalmát is. De nem szükségszerűen értelmezi ugyanúgy: lehet, hogy valaki elítéli a homofóbiát, de nem ítéli el a nők alávetttségét, mert az egyikben liberális, a másikban maradi, s nem ismeri föl, hogy mindkettő a patriarchális szemlélet gyártmánya. Lehet, hogy valaki támogatja az egyenlő feltételek között folyó versenyt, de nem hisz abban, hogy

a verseny mindent megold: vannak, akik szerint ettől ő nem „igazi” liberális, mások szerint meg az, csak nem ortodox.

Az eltérő diszkurzusok nem okoznak éles társadalmi konfliktusokat akkor, ha mindenki saját kultúrájának, meggyőződésének, akaratának megfelelően értelmezheti ezeket a fogalmakat. Van azonban egy óriási különbség a két szemlélet között: aki a polgári szemléletet vallja magáénak, az nem akarja kötelezővé tenni mások számára saját értelmezését – csak annyit kér, hogy neki is hagyják meg az övét. A vallásos értelmezés azonban – éppen mert magát abszolút érvényűnek értelmezi – sok esetben nem hajlandó tudomásul venni, hogy a valóságban meg mégsem abszolút. Sőt: azt sem érti, hogy senki nem akarja, hogy ő is a polgári értékrend szerint éljen, így aztán gyakran mondanak olyasmiket, hogy „persze, és a végén majd kötelező lesz elválni”, „kötelező lesz mindenkinek azonos neművel házasodni” stb. Figyeljünk nagyon arra, hogy itt nem a vallásos *emberek* fölfogásáról van szó, hanem a vallásos *diszkurzusról*, az ebben megszokott értelmezésről: vannak vallásos emberek, akik a család és a házasság fogalmát a polgári diszkurzus kereteiben értelmezik, s vannak ateisták, akiknek a gondolkodását a vallásos diszkurzus értelmezése irányítja.

S ha már itt tartunk, itt az ideje, hogy eloszlássuk azt a félreértést, amelyből a relativizmusnak fölrótt legfőbb bűn, az „értékkiüresítés” vádja származik. Divat ráfogni a relativista gondolkodásra, hogy rombolja a kultúrát, semmibe veszi a hagyományt, lábbal tiporja az értékeket: világgraszoló szabadosságában a „bármilyen mehet” eszméjét vallja. Ez bizony sületlenség: az előző részekből már pontosan kiderült, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. A relativista gondolkodás kifejezetten konzervatív: azért áll ki a kultúrák egyenrangúsága mellett, mert tiszteli hagyományukat, mindegyikét – nem képzelet, hogy van egyetlen kultúra, amely magasabbrendű a többinél, nem akarja ráerőltetni másokra saját értékrendjét, s ennek megfelelően nagyon utálja, ha valaki meg őrá akarja ráerőltetni azt, amit ő nem vall magáénak.

Messze nem arról van tehát szó, hogy a relativizmus szerint minden ember számára minden kultúra azonos érvényű: akinek magyar az anyanyelve, és ebben a kultúrában nőtt föl, annak a magyar nyelv elsőként megtanult változata, az őt elsődlegesen szocializáló közösség értékrendje, kultúrája lesz a legtermészetesebb, a biztonságot adó, az, amiben a legotthonosabban mozog. A relativizmus arra figyelmeztet, hogy mások viszont saját nyelvükhöz és kultúrájukhoz kötődnek ugyanilyen szorosán. Vagyis attól óv, hogy azt gondoljuk, a mi kultúrába és nyelvbe kódolt világlátásunk és értékrendünk egyetemes. Szó sincs arról, hogy *átvennünk* kell minden más értékrendet, hanem elfogadni és tiszteletben tartani azt a tényt, hogy mások ugyanúgy ragaszkodnak saját nyelvváltozatukhoz és kultúrájukhoz, ahogyan mi a miénkhez.

Mínt hogy a diszkurzusok szokás- és értékrendeket jelenítenek meg, sokszor lépnek át etnikai, nyelvi határokon: ugyan a nyelv hozza létre, jeleníti meg és örökíti tovább őket, mégis az értelmezési keret, a háttérben meghúzódó értelmezési rendszer a lényeg. Ezért vannak értelmezési különbségek azonos anyanyelvűek között, és ezért ismerhetünk rá pillanatok alatt saját világlátásunkra korábban ismeretlen emberek véleményében, legyen az új ismerős román, lengyel, olasz, angol vagy amerikai.

Az azonos nyelvet beszélők vitáiban részvevő feleknek sokszor fogalmuk sincs, hogy a köztük lévő konfliktust jórészt a föl nem ismert jelentéskülönbségek okozzák: mindkét fél érezheti úgy, hogy ő ismeri az „igazi” jelentéseket, s nem is érti, mit mond a másik, a vita pedig valójában akörül forog, hogy kinek az értelmezését intézményesítsék, melyik értelmezésen alapuljanak a törvények. Könnyebb lenne konszenzusra jutni, ha legalább az kiderülne, hogy ugyanazt a fogalmat hogyan értelmezik a felek – az ideológiai különbségek ettől még fennmaradnak azt illetően, hogy milyen értékeket, csoportokat kell az államnak előnyben részesítenie, de könnyebb olyan megoldásokat találni, amellyel a lehető legtöbben egyetértenek.

A politikai pártok szómágusai persze nem egyszerűen tudatlanságból nem keresik, hol lehetne összhangba hozni különféle világértelmezéseket – ezt sajnos tudatosan is kerülik. Sokkal könnyebb „megkülönböztetni” a szélsőséges értelmezések föl vállalásával, kényelmesebb fekete-fehérnek mutatni a világot, mert bármilyen szomorú, könnyebb a dühös, elfogult, a másikat lenéző, kirekesztő, akár gyűlölködő szavazókat „mozgósítani”, mint a csöndesen töprengő mérlegelőket. Könnyebb az érzelmekre játszani, mint az értelemre, a szó legszorosabb értelmében *primitívebb*, azaz elsődlegesebb reakciók az érzelmi válaszok – egyszerűen fiziológiailag gyorsabbak, mint az értelmiek. Rövid távon nagyon sikeres stratégia a megosztottság gerjesztése – hosszú távon viszont igen veszélyes, végletes széttagoltsághoz, osztársadalmi frusztrációhoz, emberi kapcsolatok szétzilálásához, gyanakváshoz vezet, és ebből egészséges lelkiületű embernek (ne feledjük: csoportos életre szelektálódott faj vagyunk) előbb-utóbb eleget lesz.

Mindennapi sémáink

A kulturális diszkurzusok valójában olyan gondolkodási, világértelmezési *sémák*, amelyeket az értelmezői közösség hagyománya szentesít. Mit jelent ez?

Láttuk: hálózatosan működő agyunk alapértelmezésekkel dolgozik, ez mentális kategóriák alkotásához vezet. Amikor több kategória kerül egymással asszociációs kapcsolatba, azaz tapasztalatainkat elrendezzük úgy, hogy értelmezhetőek legyenek, hogy segítsék eligazodásunkat a világban, akkor sémákat alakítunk ki: gondolkodási és viselkedési minták szervezett egységét. Ezek a sémák aztán világképpé, világmagyarázattá állnak össze, és megkönnyítik a tanulást, mert segítenek elhelyezni az új tapasztalatokat, az újonnan szerzett ismereteket. Minthogy azonban közösségben élünk, a sémák között nemigen van olyan, amely tisztán saját tapasztalatunkból épül föl,

hiszen a világ első értelmezését a rólunk gondoskodó, minket szocializáló környezettől kapjuk: ha az anyuka sikoltozni kezd, amikor pókot vagy békát lát, akkor a gyerek első információja az adott állatról az, hogy félni kell tőle – ezt aztán később felülírhatja más felnőttek (elmaradó) reakciója, mesék a királyfivá váló békáról és a vízipókról, még később a környezetismeret- és a biológiaórákon tanultak.

Más sémák azonban nehezebben változnak személyes tapasztalat vagy tanulás révén: a vallási előírások, erkölcsi alapelvek, a más embercsoportokra vonatkozó sztereotípiák nem saját tapasztalatból épülnek föl, viszont annyira áthatóak lehetnek, hogy később az új, a sémának ellentmondó ismeretek sem rendítik meg őket: ilyen esetekben inkább a tényekről nem veszünk tudomást, vagy átértelmezzük őket úgy, hogy saját világlátásunkat támasszák alá. Olyannyira így van ez, hogy a sémák befolyásolják még az emlékezést is: a világértelmezésünkbe nem illeszkedő részletekre nem emlékszünk, vagy átrajzoljuk, „értelmessé tesszük” őket.

Az összeesküvés-elméletek kieszelői, a szekták, sokszor a vallások, az ezoterikus tanhirdetőik, a marketingesek és a politikai manipulátorok is erre építenek: ha sikerül az emberekkel elhitetni jól kidolgozott világmagyarázatukat, azzal olyan szűrőt építenek a valóság és a befolyásolt emberek gondolkodása közé, amely már eleve azt is megakadályozza, hogy e gondolatrendszerbe nem illeszkedő, bármilyen valóságos adatok, tények, események, bármennyire érthető és logikus magyarázatok „megzavarják” a gondolati bilincsekbe vert elméket. Ilyenkor kívülről világosan látszik a csapda, belülről azonban nem, mert a séma tartalmazza azt az elemet is, hogy az adott gondolatrendszert kikezdő információkat, ha netán valakihez eljut ilyesmi, tévedésnek, sőt a tan, nézet, csoport, politikai szerveződés ellenségei által kreált hamisítványnak, megtévesztésnek kell tartani. Az összeesküvés-elméletek hívei számára a „háttérhatalom” létezésének és ténykedésének legfőbb bizonyítéka, hogy semmit nem lehet tudni

róla, és láthatatlan. A vallásos közösségek egy részében találkozhatunk azzal a trükkel, amivel könnyű elérni, hogy valaki jól érezze magát egy közösségben – és szorgalmasan fizesse az egyházadót –, például az által, hogy elhítetik vele, mindig neki van igaza. Ezt a vallási vezető természetesen nem mondja ki, mert így lecsupaszítva nevetséges és hiteltelen volna, de megtanítja a híveknek, hogy szándékaikat „tesztelhetik”: ha mondjuk terveikről beszélnek másoknak, és ők is jónak találják az ötletet, akkor „Isten támogató üzenetet küldött”, ha nem, akkor „a Sátán teszi próbára” az akaratát.

A sémák tehát veszélyesek, de azért ne akarjuk kiiktatni őket. Igaz, nem is tudnánk, mert elkerülhetetlenül kialakulnak, de nagyon hasznosak is, nélkülük minden új dolgot teljes részletességgel kellene megismernünk ahhoz, hogy valami képünk legyen róla, és elég tanácstalanul téblábolnánk a világban.

Fontosságukat közlelő megélhetővé teszik azok a sémák, amelyek *forogatókönyvvé* alakultak: tartalmazzák azokat az ismereteket, és azokat a viselkedési előírásokat – a végrehajtás sorrendjével együtt –, amelyekre egy adott helyzetben szükségünk van. Például ha vonaton utazunk, akkor tudnunk kell, hogy a jegyet előre kell megváltani, hogy ha jön a kalauz, akkor neki oda kell adnunk, ha nincs jegyünk, akkor tőle felárral vehetünk, ha nem veszünk jegyet, joga van leszállítani a vonatról; hogy az utastársakat nem illik zavarni hangoskodással, hogy enni lehet a vonaton, de az ülésre cipővel fölállni – vagy az ülés támlájára ülve, esetleg a csomagtartóban fekvé utazni nem lehet, és így tovább. Van forogatókönyvünk arra, hogyan kell viselkedni a bankban vagy ügyintézéskor, orvosnál vagy az iskolában.

Külföldön gyakran futunk bele abba, hogy ami itthon nyilvánvaló és természetes, az máshol egyáltalán nem az: lehet, hogy ránk szólnak, ha csak úgy kikeresünk magunknak egy asztalt az étteremben, mert ott a pincér javasol egyet, lehet, hogy meglepődünk, ha vásárnap nincsenek nyitva a nagy áruházak, hogy az élelmiszerboltokba is

be lehet vinni a kutyákat, és hasonlók. Különbségek akár egy országon belül is vannak: bizonyos éttermekben más forgatókönyvre van szükségünk, mint amit általánosan alkalmazhatunk, más az orvosi ellátás módja (és minősége) a magánintézményekben és az állami ellátórendszerben, az iskolák között is nagy különbségek lehetnek, nemcsak az alapítványi, meghatározott pedagógiai programot érvényesítő (mondjuk Waldorf-) iskolák, hanem akár az állami intézményekben kialakított szokások között is.

A kulturális diszkurzusokról már mondtuk: zárt, sűrű kapcsolathálózatú csoportokban magától értetődőnek, eleve adottnak tűnhetnek. Ugyanez érvényes a sémákra és a forgatókönyvekre is, hiszen az egész közösség ugyanúgy értelmezi a világot, közös kultúrát, gondolkodási rutinokat, viselkedési szabályokat épít ki. A több csoportot egyesítő társadalmakban azonban konfliktusokat okozhat, ha nem vesszük figyelembe, hogy egyszerre több diszkurzus, sokféle gondolkodási séma, és több forgatókönyv lehet jelen.

Bekeretezve

A nyelvi manipuláció egyik leghatékonyabb eszköze, a *keretezés* rejtve, és nagyon pimaszul vezeti meg gondolkodásunkat, emlékeztünket, értelmezésünket, értékítéleteinket. Arról van szó, hogy attól függően, hogyan tálalnak nekünk valamit – milyen szavakkal mondják el ugyanazt a valóságot, melyik részletét emelik ki, mit hallgatnak el, hová helyezik a hangsúlyt –, a tartalmilag teljesen megegyező változatokra másként fogunk reagálni, bár elvileg, ha racionálisan dönténénk, nem volna különbség a döntések között. Csakhogy nem racionálisan döntünk. Tudjuk, közvélemény-kutatással bármit ki lehet mutatni, népszavazással bármit el lehet fogadtatni (vagy elutasíttatni), csak megfelelően ravaszul kell föltenni a kérdést.

Az egyik leghíresebb keretezési vizsgálatban arra kértek embereket, válasszanak két lehetőség közül: egy elképzelt járványban mit

tennének. Az alaphelyzet ugyanaz volt, azt mondták, a járvány hat-
száz embert érintene, de az első csoportnak úgy folytatták, hogy az
első tervvel kétszáz embert biztosan sikerül megmenteni, a másod-
ikkal vagy mindenkit, ennek egyharmad az esélye, vagy senkit, en-
nek kétharmad a valószínűsége. A második csoportnak viszont úgy
fogalmaztak, hogy az első tervvel négyszáz ember meg fog halni,
a második tervvel egyharmados eséllyel senki nem hal meg, kéthar-
mados eséllyel mindenki meghal. Látjuk: tartalmilag mindkét cso-
port ugyanazt a két lehetőséget kapta, csakhogy az elsőnek az első
terv pozitív részét emelték ki (kétszázan megmenekülnek), a másod-
iknak viszont negatívát (négyszázán meghalnak). A két csoport
merőben eltérően válaszolt: az első csoport hetvenkét százaléka az
első tervet választaná, a második csoport hetvennyolc százaléka vi-
szont a másodikat.

Szintén sokat idézik azt a vizsgálatot, amelyben egy autókaram-
bolt vetítettek le a kísérleti alanyoknak, és az egyik csoporttól azt
kérdték, milyen sebességgel mehettek az autók, amikor összeüt-
köztek, a másiktól viszont azt, hogy milyen sebességgel csapódhat-
tak egymásba. A második csoport tagjai jóval nagyobb sebességér-
tékeket mondtak, mint az első csoport tagjai, noha ugyanazt a videót
látták, sőt, a második csoport tagjai később még szétrobbanó üvegre,
röpködő szilánkokra is emlékeztek, holott a videón nem volt ilyesmi
– mindezt pusztán a nagy sebességre utaló *egymásba csapódik* kifeje-
zéssel érték el.

A keretezés vizsgálatának kedves színtere a médiakutatás, érthe-
tően, hiszen ugyanannak a hírnek a közvetítése egészen másfajta re-
akciókat, érzéseket válthat ki, ha a megfogalmazás nem semleges.
De keretezni nemcsak az újságírók és politikai tanácsadók szoktak,
hanem a történelemkönyvek is: „objektív” történetírás nincs, legfel-
jebb olyan, amelyik a lehető legpontosabban igyekszik föltárni az
egykori körülményeket, és igyekszik a lehető legkevésbé a kutató sa-

ját viláértelmezését rávetíteni a vizsgált korszakra és adatokra. Másrészt a történelem aktuálpolitikai használata nem új, nagyjából azóta létezik, mióta az emberek mesélik egymásnak csoportjuk történetét: a történet legitimál bizonyos személyeket, eseményeket, hagyományokat, és hiteltelenít, tabusít másokat.

Nagyobb történelmi fordulópontok után – ilyen lehet egy másik politikai ideológia győzelme, de ilyen volt egy másik királyi család vagy akár ugyanazon uralkodói ház másik ágának hatalomra kerülése – szükségképpen megváltozik a „hivatalos”, azaz állami támogatást élvező és iskolában tanított történelem. Újraértelmezheti a történelmet az is, ha egy közösség értékrendje megváltozik, ha korábbi barátaiból ellenségek, ellenségeiből szövetségesek lesznek. A közelmúltból jó példa erre az 1956-os események megítélése: 1989 előtt hivatalosan *ellenforradalom*-nak nevezték, mert a hatalmon lévők az 1956-ban győzedelmeskedők örökségét vitték tovább és vállalták föl. 1989 után viszont az uralkodóvá vált politikai csoportok – bár egyéb, nagyon lényeges kérdésekben éles ellentétek voltak köztük – az 1956-ban legyőzöttekkel azonosultak, ezért számukra 1956-ban *forradalom* volt.

De mielőtt aljas manipulációval vádolnánk meg az újságírókat és a történészeket, jó tudni róla, hogy valamennyien keretezünk, és valamennyien befolyásoljuk saját értelmezéseinkkel azokat, akik hallgatnak. Ez a keretezés természetesen nem föltétlenül tudatos, de az sem ritka, a hétköznapokban sem. Ha egy havas hétvége krónikáját elmesélve úgy fogalmazunk, hogy ritka jól éreztük magunkat, mert óriási, sűrű pelyhekben hullt a hó, és nagyon kalandos volt kocsival lejönni a hegyről a frissen behavazott úton, akkor másként viszonyul ehhez a hallgatóságunk, mint ha ugyanezt úgy mondjuk el, hogy az eleje nem volt rossz, de a vége borzalmas lett, mert halálfélelmünk volt a kanyargós, behavazott hegyi úton csúszkáló autóban. A megfogalmazás módja lehet öntudatlan, amikor csak emlékeink, érzelmeink irányítanak, de lehet tudatos is: ha azt akarjuk elérni, hogy

a következőkben is szponzoráljanak a szülők egy ilyen hétvégét, nagyobb eséllyel mondunk olyasmit, mint az első változat, ha azt akarjuk elérni barátainknál, hogy soha többet ne invitáljanak ilyesmire, akkor a második módot választjuk.

De még a magunk számára is eltérően keretezhetjük ugyanazt. Ha valaki ránk mosolyog, akiről azt hisszük, hogy utál, akkor ezt a mosolyt vehetjük úgy, hogy ravaszkodik, és álcázza, hogy valójában megfojtana egy kanál vízben. De ha éppen csupa jó történet velünk egész nap, és nehéz elrontani a kedvünket, akkor lehet, hogy elgondolkozunk azon, talán megváltozott a véleménye, és enyhül köztünk a levegő. A tinédzsergyötrődések zöme az oszcilláló keretezésből adódik: hogy a barátnak vagy barátnőnek kiszemelt egyén mosolya annak szól-e, hogy engem lát, vagy egyszerűen mindenkivel kedves... A keretezéssel tehát nemcsak mások irányítják a gondolkodásunkat, és téveszthetnek meg, hanem mi is magunkat.

Nyelv és hatalom

Aki manipulálni akar, nem bánja, ha nem tisztázódnak a különféle értelmezések, mert minél átláthatatlanabb egy-egy szó jelentése, annál alkalmasabb a nyelvi manipulációra. Ugyanez érvényes az elrejtettségre is: a három nagyobb jelentéskomponens között fordított a megfoghatóság és a beszédszándék viszonya. Az első, „szó szerinti” jelentésszintről tudunk, a másik kettőről lényegében nem – bár természetesen aktívan használjuk, és értelmezzük is mások mondandójának rejtett jelentéseit. Sőt, az értelmezési folyamat végén kialakuló tényleges jelentés (értelmezés) elsősorban a harmadik és a második, láthatatlan jelentésekre támaszkodik, legkevésbé az elsőre. Vagyis igencsak kiszolgáltatottak vagyunk a manipulációval szemben, hiszen a jelentés túlnyomó része azokban az értelmezési tartományokban keletkezik, amelyeket többnyire nem ellenőrzi tudatosan.

Ezért tartja a nyelvi tudatosság növelését az egyik legfontosabb demokráciaépítő folyamatnak a **kritikai diszkurzuselemzés** (angol

nevének rövidítésével CDA): az irányzat megszületését elsősorban NORMAN FAIRCLOUGH nevéhez szokás kapcsolni – 1989-ben megjelent, *Nyelv és hatalom* című könyvében ő írta le azokat a módszertani elveket, amelyekből később a CDA kinőtt. Fairclough háromszintű elemzést javasolt: a szövegek nyelvi elemeinek vizsgálatát, a szövegben kiépülő hatalmi viszonyok leírását, és azt, hogy ez utóbbiak hogyan illeszkednek a tágabb társadalmi kontextusba. (Figyeljünk rá, ez csak részben van átfedésben a fentebbi három jelentésszinttel, ami ott második volt, az Faircloughnál részben az első szint része.) Fairclough volt Blair csúrcsavarjainak egyik legkövetkezetesebb bírálója, nem a „másik oldalról”, hanem a baloldali töprengő-tépelődők értékeit képviselve – a CDA mint megközelítés inspirálói elsősorban szintén baloldali filozófusok voltak, többek között PIERRE BOURDIEU, MICHEL FOUCAULT és JÜRGEN HABERMAS.

A kritikai diszkurzuselemzés ma olyan interdiszciplináris (több tudományág képviselői által művelt) megközelítés, amelynek kiindulópontja az, hogy a nyelvhasználat társadalmi cselekvés, amely szoros kapcsolatban van a hatalmi viszonyokkal. A CDA azokat az ideológiákat, előítéleteket leplezi le, amelyek az egyes megfogalmazásokban, nyelvi képekben rejtőznek, hogy rámutasson: nem eredendő igazságokat tükröznek, hanem az ember által alkotott kulturális modelleket jelenítik meg, s többnyire a fennálló hatalmi struktúra igazolását, rögzítését és újraalkotását célozzák. A kritikai diszkurzuselemzés tehát nem elégszik meg azzal, hogy rögzítse, hogyan mutatkoznak meg a hatalmi viszonyok, ideológiák a nyelvben: a másik irányt tartja igazán érdekesnek, azaz hogy megszokott, ártalmatlannak látszó szavak, kifejezések, beszédmódok hogyan hoznak létre egyenlőtlenséget, féloldalas viszonyt, hogyan alkotnak újra, erősítenek meg egyáltalán nem ártalmatlan ideológiákat, anélkül, hogy ennek a beszélők tudatában lennének.

Hogyan épít a nyelv hatalmi viszonyokat? Ha politikáról beszélünk, természetesnek tartjuk a nyelv és a hatalom szoros kapcsolatát,

de nem biztos, hogy arról is tudunk, a hétköznapiakban hányféle módon, hány helyen kényszerülünk elszünetelni erőfitogtatást – a kiszolgáltatottságot persze érezzük, rossz kedvünk is van attól, hogy „hülyék voltak” velünk, de általában nem tudatosul pontosan, mit tartotunk kényelmetlennek vagy egyenesen megalázónak. Mert hát nyelv és hatalom nemcsak a politikában áll egymással meghitt viszonyban.

Azért bántó, amikor a gyereket kísérő felnőttet az óvónénik és a tanárok apukává és anyukává fokozzák le, leszűkítve a szülő személyiségét egyetlenegy jegyre, mintha a gyerektől függetlenül nem volna önálló egyénisége. Hasonló, de ennél még megalázóbb, amikor emberi mivoltát sem veszik figyelembe a betegnek, és az orvosok és ápolók úgy beszélnek előtte, mintha ott sem lenne, netán az ágyzáró alapján hívják „ketteskének”. A hatalmát érezteti az orvos a beteggel akkor is, amikor olyan szakkifejezésekkel mondja el neki, hogy mi baja, milyen kezelésre számíthat, amit a beteg, hacsak nem orvos maga is, nagy valószínűséggel nem ért, és ezt az orvos is tudja – de ugyanezt a játszmát a kőműves vagy a szobafestő is előadhatja. Kifejezetten visszaélés a hatalommal, ha a bíró, ügyész, ügyvéd a tárgyalóteremben olyan kifejezéseket, esetleg a jogban a köznyelvitől eltérő jelentésű szavakat használ minden magyarázat nélkül, amelyről tudja, hogy a kérdezett nem értheti őket, vagy nem értheti őket jól. A tanárok gúnyolódása („jól van, hülye úr, megint zseni vagy”), homályos kérdései, vagy amikor vizsgán addig kérdeznek, amíg a vizsgázó nem ront, természetesen szintén a hatalom fitogtatása. A hatalommal beszéd nélkül is vissza lehet élni: amikor az ügyintéző látványosan „nem veszi észre”, hogy ügyfele érkezett, amikor a boltban az eladók a szemkontaktus legkisebb kockázatát is kerülve hagyják magukra a láthatóan bizonytalan, és éppen segítséget kereső vevőket, akkor épp a csönd fejezi ki a hatalmukat: megtehetik, hogy nem foglalkoznak a másik emberrel.

Hatalmat fejezhet ki az is, ha valaki megszabja, hogy mások mikor, miről, mennyit beszélhetnek, ki kit szakíthat félbe, ki mikor

szólhat közbe. Amikor az orvos kérdezi a páciens, akkor kontrollálja a válasz témáját és hosszát is – nem érdeklí a fecsegés arról, hova utaztunk, amikor megfáztunk a vonaton. Hasonlóképpen: a tanár megszabja, miről és mikor beszélhet a diák az órán; a tanár közbekezdhet a vizsgán, de a diák a magyar oktatási rendszerben elvileg nem szakíthatja meg közbeszólásokkal a tanár magyarázatát, vagy csak akkor, ha ennek szabályaiban megegyeztek, és akkor is csak a témához tartozó kérdéssel vagy megjegyzéssel. A klasszikus polgárcsaládokban (a 20. század elején) a gyerek nem szólhatott bele a felnőttek társalgásába, egyes kultúrák a nőknek írják elő, hogy férjük, vagy anyósuk, vagy más férfiak jelenlétében hallgatniuk kell – Európában sem ritka ma sem, ha nem kötött szabályok írják is elő, hogy a nőknek kevesebbet „illik” beszélniük közéleti színtereken (legyen az akár valamilyen vezető testület, akár egy kocsmá). Vagy, ha beszélnek, akkor a jelenlévő férfiak úgy tesznek, mintha nem hallották volna – általános tapasztalat az európai és észak-amerikai leírások szerint, hogy ha egy testületben egy nő tesz valamilyen elemző megjegyzést, javaslatot, akkor sokszor nem reagálnak rá, mintha semmi nem történt volna, de ha ugyanazt később elismétli egy férfi, akkor lelkesen dicsérik mint kiváló hozzászólást.

Lehet-e a nyelv szexista?

Folytassuk is ezzel, hiszen a nők diszkriminálása még mindig világjelenség, hiába tiltja számos állam törvénye a nők hátrányos megkülönböztetését, mégis olyan ország, amelyben a nők és a férfiak azonos esélyekkel indulnának az életnek – még a példának állított északi országok sem ilyenek saját bevallásuk szerint, hiába kiegyensúlyozott a nők és a férfiak részvétele a politikai életben, a tudományban és a gazdaságban még nincs meg ez az egyensúly. Szociológiai értelemben, lehetőségeiket tekintve a nők helyzete a kisebbségi (azaz nem uralkodó) pozícióba sorolja őket, annak ellenére, hogy az emberek többsége, ötvenkét százaléka nő. Magyarország kiváltképp

szégyenletesen teljesít a nemek közötti – és sok más – esélyegyenlőség vonatkozásban. A nők elleni sztereotípiák nemhogy visszaszorulnának, az utóbbi időben egyre erősebbek, részben a jobboldali politikai gondolkodás (ennek központi metaforája nálunk is az „erőskezű családfő”, azaz e világképben a férfi értelemszerűen a teremtés koronája), részben a média erősíti az előítéleteket, s az utóbbi egyes szereplői ráadásul nem is biztos, hogy tudnak róla. A nők és a férfiak közötti hatalmi viszonyokat nagyon pontosan tükrözi a magyar nyelv is.

Ezen sokan talán meglepődnek, különösen azok, akik ismerik a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek beszélőinek nyűgeit. Például hogy az angolban az ’ember’ és a ’férfi’ ugyanaz a szó (*man*), hogy sok amerikai változatban a nők is ’fiúk’-nak nevezik a többi nőt, akkor is, ha egyetlen férfi sincs a csoportban (*you guys*), hogy a németben és a franciában nem minden foglalkozásnévnek van női változata – sokáig nem volt, de ANGELA MERKELNEK köszönhetően már van *Kanzlerin* a *Kanzler* mellett, de a franciában továbbra is *le professeur*, azaz hímnemű a professzornő is.

A magyarban nincs semmi baj a névmásokkal, hiszen csak egy van egyes szám harmadik személyben is, és látszólag nincs gond a foglalkozásnevekkel sem, hiszen többségük – például az *orvos*, *ügyvéd*, *tanár*, *kalauz*, *ügyintéző* – férfit és nőt is jelenthet. Van mégis néhány különbség: az *ápoló* mindig férfi, hiszen van *ápolónő*, nincs igazán párja az *óvónő*-nek (az *óvóbácsi* az *óvónéni* férfi megfelelője, a semleges kifejezés, az *óvodapedagógus* csak a hivatalos használatban képezhető el, informális helyzetekben nem), s úgy tűnik, egyáltalán nincs párja a *varrónő*-nek. Félig-meddig van, a *szabó*, csakhogy az kissé mást jelent, sokan nagyobb tudásúnak, szakmailag fölkészültebbnek gondolják. A férfi és női foglalkozásnév közötti különbség még egyértelműbben mutatkozik meg a *titkár* – *titkárnő* szópárban: a titkár egyértelműen magas presztízsű foglalkozás, a vezető bizalmi embere vagy egy csoport fontos tisztségviselője – és ilyen minőségében nő is lehet. A *titkárnő* ezzel szemben sokkal rosszabbul fizetett

foglalkozás, afféle hivatali mindenes, kávéfőző, gépel, beviszi az aláírnivalót, de nincs jelen a fontos beszélgetéseken, viszont viccek és kabarétréfák örök célpontja, általában nevének becézett formájával megjelölve: *Pirike, Gizike, Csöpike*.

Ezek a becézett nevek egyébként is a nők alacsony társadalmi státuszának jelzői a magyarban: a kicsinyítőképző azt sugallja, hogy valami miatt gyámság alá kell helyezni az illetőt, s minthogy ez a viselkedés sokáig a nők kezelésének legfőbb módja volt a polgári társadalmakban, a becézetés nagy kulturális mintákat hív elő: annak az időszaknak a nagyon is élő maradványait, amikor a felnőtt nők nem kezelhették saját örökségüket sem (csak a férjük vagy a gyámjuk), nem illett dolgozniuk, az elvárás az volt az úri kisasszonyokkal szemben, hogy hervadozzanak a szobában (hímezzenek, zongoráznak, megerőltetésmentesen sétálgassanak egy keveset, örüljenek a kerti madárdalnak, virágoknak), és várják az igazit, vagy sikeres elkelés után várják haza a férjet. (A 19. és 20. század magyar regényében töménytelen példa van erre a „polgári úrilány/nő” archetípusra, ha valakinek nincs ilyen irodalmi tapasztalata, érdemes belelapozni például Gárdonyi *Hosszúhajú veszedelem* című könyvébe.) A becézetés tehát kifejezetten leértékelő: azt a kulturális hagyományt idézi, amely szerint a nő nem felnőtt. Mai sztereotípiákkal: nem képes kezelni a bankszámláját, kiválasztani műszaki paraméterek alapján egy technikai eszközt, összerakni egy IKEA-komódot, programot telepíteni a számítógépre, és vezetni (különösen parkolni). A nyelvben pontosan kódolva van, miért gondolják így sokan: mert a nők *gyengébb nem*: fizikailag és szellemileg.

A becézéssel persze a legtöbb esetben nem a lekicsinylés a szándék (bár ettől az eredmény még lehet az), hanem a kedveskedés – de hatásában ez sem jobb a másiknál. Merthogy: miért kell édelegni a nőikkel? Ez is pontosan tükröződik a nyelvben: mert ők a *szébbik nem*. Velük szemben magasabbak az elvárások, ha megjelenésről, higiéniáról,

kellemről, gyengédségről, szívjóságról van szó: „nőies” tulajdonságoknak a szelídséget, kecsességet, finomságot tartják, „férfiasnak” az erőt, a bátorságot és a határozottságot – eleve rázárva ezzel a ketreceket egyébként mindkét nemre. Azaz egy *Ágika* vagy *Évike* nemcsak gyámoltalan és ügyefogyott, hanem még szépnek, takarosnak, kedvesnek, szelídnék is kell lennie, hogy az ismeretlen és ismerős öregurak kételkedés nélkül szólíthassák úgy a boltban, villamosmegállóban vagy a lépcsőházban összefutva, hogy *angyalom* és *drága*.

Ha valakinek az a megjegyzése volna, hogy de a nők maguk is erősítik a nőellenes sztereotípiákat, akkor igaza van: a férfiak nemigen mutatkoznak be becézett névvel, a nők sokkal gyakrabban: furcsa volna, ha a fodrászunk úgy mutatkozna be, hogy ő *Gyuri*, miközben számos nő használja a becenevét ilyen esetben (*Heni vagyok*), sőt félig-meddig hivatalosan is előfordul (*Nagyné Kertész Kati vagyok*). Az utóbbi szokás azért terjedt el, mert a hagyományos magyar asszony-név lényegében teljesen eltörölte a nők férjüktől független valóját: Nagy Károlynéről fogalmunk sincs, hogy ki ő mégis (azon kívül, hogy Nagy Károly tartozéka – *oldalbordája*), és természetesen beszélgetni se tudunk vele, elvégre nem hívhatjuk *Károlyné*-nak.

Szerencsére ma már egyre kevesebben gondolják, hogy saját személyiségüket tökéletesen meg kell semmisíteniük, ha férjhez mennek. (Közben figyeljünk csak arra, hogy a magyar nyelv még őrzi azt az időt, amikor a nőket valóban pénzért, birkáért, menyétprémért és hasonlókért *vették*: ezt őrzi a *feleségül vesz* kifejezés, népmesékben a *feleséget vett magának* is előfordul.) A közéletben azonban még mindig csak akkor lehetnek a nők valakik, ha férjet tudnak fölmutatni.

Önmagáért beszél például, hogy magyarul a nőket a nyilvánosság tereiben egyszerűen nem lehet megszólítani. Az *úr*, *uram* a férfiak esetében minden helyzetben és mindenkire alkalmazható. A nőket viszont vagy *asszonyom*-nak lehet megszólítani, és akkor az előbbi problémához kerülünk vissza, vagy *kisasszony*-nak, ami szintén a magánéletet keveri a nyilvános térbe, hiszen az életkorra is utal, és azt a hagyományt is behívja, hogy egy nő esetében az a legfontosabb, vajon elkelt-

e már a piacon, vagy még petrezselymet árul. A *bölgység* túlságosan udvariaskodó (a „szébbik nem” gondolatkörbe illeszkedik), ráadásul sokszor éppen gúnyosan, leereszkedően használják, ettől más esetekben is rossz melléklöngéi vannak. Még kínosabb a hivatalos protokoll szerinti *úrbölgység* megszólítás – ez egyszerűen az elmeháborodottságot súrolja a 21. században: vagy jobb volna ezt a középkori ősköveget kidobni, vagy ha nem, akkor várjuk hozzá a lovagi tornák bajnokait, hogy sorompóba lépjenek, és megküzdjenek egymással, és mi, úrhölgyek ájulásközeli állapotban, pihegve izguljunk a lovagunkért.

Másrészt ha foglalkozásnévvel szólítunk meg nőket, akkor azoknál a szakmáknál, amelyekben régen jelen lehetnek nők is (*doktornő, tanárnő, ügyvédnő, bírónő* – van olyan református közösség, ahol a lelkész nőt *atyanő*-nek szólítják), a *-nő* utótagot használjuk. Amikor azonban nem szakmáról, hanem közéleti pozícióról van szó, amelyekben Magyarországon ma is ritkán találunk nőket, az *asszony* dívik (*rektor, elnök, igazgató, képviselő asszony*), azt sugallva, hogy a pozícióba kerülő nő egyrészt idősebb, másrészt „férjnél van” (vagy illene, hogy házas legyen): létezése csak egy férfin keresztül értelmezhető. Olyannyira így van ez, hogy az *asszony* időnként kevésnek tűnik annak, aki rettentő nagy tiszteletet akar kifejezni: így fordulhatott elő, hogy egy vállalkozói rendezvényen az akkori parlamenti házelnököt azzal fogadták, hogy *szerezzel köszöntjük a házelnök asszony urat*. Amikor az orvosok a szülészeten *asszonyok*-ról beszélnek, mikor a pácienseiket emlegetik, azt a kulturális hagyományt erősítik, hogy gyerek csak házasságban születhet – hiába születik ma Magyarországon a gyerekek harmada nem házas kapcsolatból.

Önmagában is sokat mond, hogy valami oknál fogva a *nő* szót sokan nem tartják elég jónak a *férfi* párjának: mintha a nő valamilyen különös bánásmódot igényelnének – és ez az indokolatlan negédeség a főntebb emlegetett gyámkodást és folyamatos udvarlási kényszer rejti –, vagy mintha a *nő* szóval jelölt fogalom valami rossz dolog lenne, amit tabuszerűen kerülni kell. Általában csak bosszantó, időnként viszont kifejezetten vicces, amikor nem merik *nő*-nek hívni

a nőket. A 2012-es londoni olimpián például a sportriporterek mániákusan *bölg*-ezték a sportolónőket, márpedig a gyámkodó kellemkedés egy sprinter atléta vagy egy úszó fizikai erejét látva is meghökentő, a súlyemelőkre, birkózókra, cselgáncsozókra vonatkoztatva meg egyenesen neveltséges volt.

A megszólítások és a nők *nő*-nek nevezése körüli visszásságok ugyanarra utalnak: a nők családon kívüli szerepvállalásai szociológiai értelemben még mindig *jelöltnek*, azaz különösnek, szokatlannak, természetellenesnek számítanak a magyar társadalomban – hiába dolgoznak a nők évtizedek óta, hiába több ma már a diplomás nő, mint a diplomás férfi, hiába választók és választhatók a nők néhány évtizede, a nyelvhasználat hajszálpontosan mutatja, hogy nem tudunk mit kezdeni azzal, hogy a nők nem hajlandók aranykalitkába záratni magukat.

A férfiak és nők közötti hatalmi egyenlőtlenségeket erősítik az olyan, talán egyre kevesebb embernek tetsző szólások, mint hogy *pénz számolva, asszony verve jó*, s hogy mint más nyelvekben is, a nőkre sokkal több negatív értékjelentésű szó ismeretes, mint a férfiakra – ezek nagyobb része a nők erkölcstelenségére, életkorára és a szépség, esetleg az ész hiányára utal (csak néhány példa a hosszú listáról: *ribanc, lotyó, kurva, céda, spiné, banya, vénasszony, nyanya, liba, tyúk, szőkenő* stb.).

Érintettük már, hogy a nők maguk is készségesen erősítgetik a nekik egyébként súlyos életminőségbeli és anyagi károkat okozó sztereotípiákat. Ezt azonban a megfigyelések szerint nemcsak a nők teszik, hanem a többi nem uralkodó helyzetben lévő társadalmi csoport is – fogjuk majd látni, milyen lelkesen bélyegzik meg saját nyelvhasználatukat a nemsztenderd változatok beszélői. A jelenségre a főntebb említett francia szociológus, BOURDIEU mutatott rá: a társadalmilag elnyomottak hallgatólagosan, tudatos döntés nélkül elfogadják a rájuk kényszerített korlátokat, sőt gyakorlatukkal újraalkotják azokat a határokat is, amelyeket a társadalmi rendben már rég eltöröltek, s így maguk is hozzájárulnak saját elnyomásukhoz. Az okot abban látja, hogy a társadalmi–kulturális elvárások, noha csak kulturális konstrukciók,

mégis természetesnek és megkérdőjelezhetetlennek tűnnek, mert a tudatalattiban, önkéntelen, ellenőrizetlen cselekvésként működnek. Ráadásul a belénk íródott korlátok akkor érvényesülnek a legerősebben, amikor formálisan általánossá válnak a szabadságjogok – esetünkben: amikor a nők jogi egyenlősége papíron megvalósul, a nyílt elnyomás helyébe az interiorizált (belsővé tett) szabályok, a „belső meggyőződés”, a kulturálisan örökölt elvárásoknak való megfelelés kényszere lép.

Számos példát lehet erre idézni: hogyan szolgáltatják ki magukat a tinédzserlányok a közösségi oldalakon csak azért, mert azt képzelik, a szexmagazinok pózait kell fölvenniük, ha tetszeni akarnak a fiúknak; hogyan bélyegzi meg a „túl korán” munkába visszaálló anyákat a többi nő, mert „a karrierje fontosabb, mint a gyereke”; hogyan mondják föl az elvárások szerinti sablonszövegeket a szakmájukban sikeres énekesek, színészek arról, hogy csak a gyerekekkel vált teljessé az életük, és szenvednek, ha a turnék és előadások alatt távol vannak tőle (de azért távol vannak, mert élvezik a munkájukat és a szakmai sikereiket, csak ezt nem illik mondani); hogyan vesznek részt ismert és kevésbé ismert, de magas presztízsű állásokat betöltő nők locsogós magazinműsorban, vagy szerepelnek politikai és kulturális újságíróknők olyan műsorban, amelynek *Libazsúr* a címe (és egyszerre idézi a *babazsúr*-t, azaz hogy a nő gyerek, és fogadja el, hogy a nők ostobák).

A legtöbb elemzés azonban a média és a politikusnők igazodásáról, sztereotípiáknak való megfelelési kényszeréről készült, valószínűleg azért, mert a politizálás klasszikusan „férfimunkaként” van elkönyvelve. Több angol nyelvű országra (Nagy-Britannia, Egyesült Államok, Új-Zéland, Ausztrália, Dél-Afrikai Köztársaság) terjedt ki az a vizsgálat, amely empirikus adatokkal igazolta, hogy a média és a politikusnők többsége egyesült erővel teremti újra azokat a sztereotípiákat, amelyekkel egyébként a nők saját pozíciójukat ássák alá.

A vizsgálat egyik tanulsága, hogy a média elsődlegesnek nőnek tekinti a politikusnőket, s csak másodlagosan politikusnak: sokkal töb-

bet foglalkoznak a nők megjelenésével, külsejével, mint politikai tevékenységükkel. Ugyanis a nőkkel szemben támasztott igen erős társadalmi elvárás szerint „a nő mindenkor legyen nő”: igyekezzen a férfiak kedvében járni azzal is, hogy szép, csinos, próbáljon minél inkább megfelelni az aktuális szépségmodellnek. Ez a politikusnőkre is vonatkozik, sok angolszász politikusnő panaszkodott, hogy elsősorban a kinézetük érdeklí az újságírókat, és a külső megjelenést összekötik azzal, hogy alkalmasak-e munkájuk elvégzésére vagy sem. Ráadásul a nők esetében a „túlságosan csinos” külső könnyen hátránnyá válhat: a férfi politikusoknál mindig előnyös, ha jól néznek ki, vonzó a külsejük, a politikusnők esetében nem feltétlenül, sőt van, amikor ennek negatív a hatása.

Láttuk, a nőkkel kapcsolatos sztereotípiák egyike az, hogy gyengébbek, gyámoltalanabbak, szelídebbek, kedvesebbek, megértőbbek, mint a férfiak. Ebből vezethető le az a világszerte elterjedt nézet, hogy a nők alapjaiban és inherensen különböző stílusban politizálnak, mint a férfiak, magasabbak az erkölcsi sztenderdjeik, őszintébbek, kevésbé támadóak. Szorosan összekapcsolódik ez a sztereotípia azzal a vélekedéssel, hogy a nők érzelmi, a férfiak viszont racionális–logikai döntéseket hoznak – ez egyrészt nem igaz, másrészt természetesen az ezt a sztereotípiát elfogadó kultúrákban az utóbbit értékeli nagyra.

A nőkkel kapcsolatos alapvető, mélyen beágyazódott (évezredes) sztereotípia az, hogy a nők helye a tűzhely mellett van, ők felelősek az otthon biztonságáért, a család ellátásáért, a „közélet” a férfiak helye. Az angolszász politikusnőktől ennek megfelelően sok újságíró kérdezi, hogyan egyeztetik össze a családot a politizálással.

Magyar interjúkat vizsgálva hasonló eredményekre jutunk: a magyar média és a politikusnők nálunk szintén lelkesen erősítik a nemekre vonatkozó sztereotípiákat. A nők politikai szerepvállalásának erősítése mellett elhangzó leggyakoribb érv, hogy majd „szelídebb” lesz a politika, ha több lesz benne a nő – azaz ha a nő politizál, leg-

főbb feladatának azt tekintik, hogy hozzon több „kellemet” a „férfiasan kíméletlen” politikai életbe (a férfiakkal szemben nem fogalmazódik meg az az elvárás, hogy legyenek „férfiasan lovagiasak” egymással).

Érdekes, hogy „a nő legyen háziasszony” sztereotípiája a szocialista évtizedekben sem gyengült, noha a nők túlnyomó többsége munkahelyen is dolgozott: „második műszakuk” csak nekik volt, a háztartási munka ellátását a társadalom továbbra is velük szemben fogalmazta meg követelményként. Ennek az elvárásnak a politikusnők nagyrésze kétszeresen meg akar felelni: az interjúk elemzése azt mutatta, hogy legtöbbször úgy érzi, kötelessége bizonygatni, hogy háziasszonynak is kiváló, másrészt ezt a szerepet metaforikusan politikai tevékenységére is kiterjeszti, és ez, ha lehet, még rosszabb. Többen is úgy érveltek, hogy azért kellene nők a politikába, mert ők értenek jobban a háztartás vezetéséhez, az ország pedig olyan, mint egy nagy háztartás. Azért tűnhet ez jó ötletnek, mert így próbálják föloldani azt a szerepkonfliktust, amely a bevett társadalmi elvárás („a nő dolgoz a háztartás vezetésénél”), illetve a vállalt közéleti szerep között feszül.

A magyar interjúkban is visszatérő elem volt a „politikusanő” és a piperézkedés összekapcsolása: az akkori (2002 és 2004 között készült interjúkat vizsgáltam) esélyegyenlőségi miniszter fodrásznál ücsörögve is fényképeztette magát, a frissen kinevezett belügyminiszter hivatali íróasztalán a riporter sminkfelszerelést keresett, az illetanácsadó szerint nem szerencsés, ha a politikusnők érdekesebb, egyéni ruhát vesznek föl, mert ha másodszor is magukra öltik, akkor azt fogják mondani, „na, már megint az van rajta” – a férfiakkal szemben viszont nem követelmény, hogy kétszer ne vegye föl ugyanazt az öltönyt, inget, esetleg nyakkendő, megteszi az is, ha rendesen begombolja az ingét, és jól köti meg a nyakkendőjét.

A nők és férfiak közötti nyelvhasználati eltérések is szerepet kapnak a két nem közötti hatalmi viszonyok állandó újraépítésében.

Több vizsgálat szerint a nők általában valóban „szelídebben” beszélnek abban az értelemben, hogy jobban védik beszédpartnerük **arculatát**: utasításaik és kérdéseik többször közvetettek, és beszélgetőtársuknak több helyeslő visszajelzést adnak, illetve többször jelzik, hogy odafigyelnek. A társalgások szervezésében egyszerre több témát is jól kezelnek, oda-vissza váltogatnak közöttük. A férfiak ezzel szemben direktebbek, kevesebbet jeleznek vissza, és egyesével veszik elő a témákat. Mindennek azonban semmi köze nincs a biológiához: egyszerűen arról van szó, hogy a lányokat és a fiúkat más beszédstratégiák elsajátítására szocializálja a társadalom. Más kultúrákban lehet éppen fordítva (emlékszünk: a beszédszokások kultúránkénti eltéréseivel, sajátosságaival egyébként a DELL HYMES munkáiból kinövő **beszélésnéprajz** foglalkozik). Az általános vélekedéssel szemben az empirikus adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a nők ritkábban szakítanak félbe másokat, mint a férfiak, sokkal ritkábban, mint a férfiak a nőket, és csoportos beszélgetésekben bizony a férfiak beszélnek többet.

Az üzleti, politikai és tudományos életben tevékenykedő nők értelemszerűen a „férfiasnak” kinevezett stratégiát is jól használják, mert munkájukhoz arra van szükségük – de ezzel egyben bajt is hoznak saját fejükre, mert ha nő alkalmazza a férfiyaktól elvárt, és nagyra értékelt beszédstratégiát, akkor könnyen bélyegzik „férfiasnak”. Ha viszont megmarad a „nőiesnek” címkézett beszédszokások mellett, akkor hozzá nem értőnek, fölkészületlennek, határozatlannak minősítik.

Mindent összevetve: esélyegyenlőségi nyilatkozatok, azonos jogok és szép szavak ide vagy oda, a nyelv kíméletlenül leleplezi, hogy a férfiak hatalmi, a nők elnyomott helyzetben vannak a demokratikus társadalmakban is, és hogy az évezredek sztereotípiák szívósan továbbélnék a 21. században. Az általunk használt nyelv azonban nemcsak leleplez, hanem már tudjuk: folytonosan újra is alkotja ezt a felbillent hatalmi viszonyt, hiszen nyelvünk befolyásolja gondolkodásunkat.

Ezért született az az elképzelés, amely abban bízik, hogy ha megváltozik a nyelv, akkor megváltoznak a torz társadalmi viszonyok is. Azaz: „politikailag korrektül” kell beszélnünk, és a világ jobbá válik.

Pízsiség: egyenlőségteremtés vagy tabugyártás?

De valóban így van-e? Mi a pízsiség: a méltósághoz való jog garانتálása mindenkinek, vagy a szólásszabadság korlátozása? Ez bizony keretezés kérdése: ha azt mondjuk, hogy a *politikai korrektség* arra buzdít, hogy kerüljük a másokat – a nőket, az etnikai, vallási, szexuális kisebbségeket, a fogyatékkal élőket, a külsejük miatt megbélyegzetteket – sértő kifejezéseket, akkor nyilván egyetértünk azzal, hogy szükség van rá. Ha meg azt mondjuk, hogy a politikai korrektség tabusít bizonyos szavakat, s ezzel megbeszélhetetlenné teszi a hozzájuk kapcsolódó társadalmi problémákat, akkor meg nyilván egyetértünk azzal, hogy ez bizony káros valami. Minthogy a közhasználatban – nem is elsősorban a magyarban, sokkal inkább az angolszászban – mindkét jelentés él, és jól fölismerhetően politikai célokat szolgál, hogy ki melyiket veszi alapul, először is érdemes megvizsgálni a nyelvi hátteret: hogyan alakult ki ez a két, egymással szöges ellentétben álló jelentés, s aztán azt, hogy nyelvészeti értelemben megtámogatható-e bármelyik elképzelés.

Sokan nem tudják a politikailag korrekt beszéd terjesztésének támogatói közül, hogy a kifejezést a mai jelentésben – a másodikban – először az amerikai republikánusok kezdték használni, lényegében arra, hogy lejárassák vele azt a nyelvújító mozgalmat, amelyet sokan a demokraták által támogatott politikai célok megvalósítása érdekében tartottak fontosnak, elsősorban a tudományos életben. A nyelv-reform nevétségessé tételével a republikánusok voltaképpen azokat az esélyegyenlőségi törekvéseket akarták kinevettetni, amelyeket politikai ellenfeleik tűztek zászlajukra: elsősorban a nők, az etnikai és a szexuális kisebbségek elleni diszkrimináció megszüntetését.

A kifejezés eleinte tehát ironikus volt, és az eredeti kontextust idézte: a „politikailag korrekt” a 20. század elején a kommunisták pártutasításaira utalt, arra a szigorú ideológiai irányvonalra, amelyről a korabeli szocialisták is elhatárolódtak. Aztán a feminista mozgalomban szintén önironikusan nevezték így a maguk által javasolt nyelvmódosítási törekvéseket. Később azonban, valamikor az 1990-években már nem gúnynévként is használatba került: annak az 1960-as években kezdődött nyelvreformnak a neve lett, amely szerint a nyelvben megjelenő lekicsinylő, negatív értékjelentésű kifejezésekbe, valamint a „sorok közé” és a metaforákba rejtett jelentések újratерemtik a társadalmi igazságtalanságokat.

Magyarországon kezdetben inkább az utóbbi jelentés volt talán uralkodó, de korán megjelentek a paródiák: hasonlóan a feminizmusellenességhez, amely azzal együtt nagyon erős, hogy az utóbbi évtizedekben egyáltalán láthatóan jelen lett volna a feminizmus, sokan gúnyolódnak a pízsiségen, noha a magyar társadalom igen távol áll attól, hogy tömegek igényelnék az előítéletektől mentes közéleti beszédet. A magyarországi közbeszédben (a médiában, politikában, oktatási intézményekben, hivatalokban, bíróságokon) az észak-amerikai, illetve a nyugat-európai szokásokhoz képest jóval több bántó, sértő, megalázó, uszító megjegyzés megy el föltűnés nélkül – összefüggésben azzal, hogy a magyar társadalom átlagos attitűdje az említett országokénál sokkal inkább tekintélyelvű, normatív és előítéletes.

Nemcsak a nők közéleti szerepvállalását tartjuk még mindig jelöltnek, azaz valami furcsaságnak, nem állunk jobban a többi előítélet nyelvi kezelésével sem: még nem sikerült kiokoskodni, hogy *romá*-t vagy *cigány*-t mondjon, aki egyszerre szeretné fölmutatni, hogy nem rasszista, de azt is tudja, hogy a *roma* megnevezést nem minden magyarországi cigány csoport vonatkoztatja magára. Így aztán választhat, hogy tekintettel van a nem roma cigányok érzékenységre és etnikai identitására is, és *cigány*-t mond, de akkor esetleg mások besorolják a „cigányozók” közé, vagy *romá*-t használja, vállalva, hogy

tulajdonképpen éppen ezzel beszél kirekesztően. Azért nem olyan egyszerű a döntés, akkor sem, ha elsősorban saját értékrendünk vezérel, nem a másoknak való megfelelés vágya, mert azt is érdemes tudnunk, hogy amikor a *cigány* mellett döntünk, mi magunk hiába nem „cigányozunk” – csak minden cigány etnikummal korrektek vagyunk –, attól még erősíthetjük vele a rasszista diszkurzust.

Még érzékenyebb kérdés, hogy akkor nem lehet azokat a kifejezéseket sem használni, amelyekben a *cigány* egyértelműen valamilyen rosszat, silányt, a természettel ellentétet jelent? Nem mondhatjuk, hogy *cigányútra megy a falat*, ha félrenyelünk, az aprószemű meggyet nem hívhatjuk *cigánymeggynek*, nem fogadkozhatunk, hogy akkor is ott leszünk a találkozón, *ha cigánygyerekek potyognak az égből*, és nem hívhatjuk a kézenátfordulást *cigánykerék*-nek? Mert igaz, hogy ez mind a *cigány* szó negatív jelentését erősíti, és kétségtelenül ki lehet mindezt fejezni másképp is – de van értelme ennek a nyelvtisztításnak? Vagy ez nem is nyelvtisztítás, hanem nyelvtisztoztatás, és tabut állítunk elő? Valóban eltűnik-e a rasszizmus, ha nem „cigányozunk”, azaz nem használjuk a *cigány* szót?

Meg lehet-e változtatni a világot azzal, ha megváltoztatjuk a világot leíró nyelvet? Akik azt mondják, hogy nem, sokszor hivatkoznak arra, hogy az Egyesült Államokban sem számolta föl a rasszizmust a *nigger* szalonképtelenné válása, mert később a helyette elvárt *black* is fölvette a negatív jelentéseket, ezért használják ma helyette az *afroamerikai*-t. Ez igaz, és érdemes is levonnunk belőle azt a tanulságot, hogy a nyelv megváltoztatása önmagában természetesen nem elég, különösen egy-egy szó kicserélése másik szóra: ezek a szavak, mint láttuk, sűrűn szőtt kulturális hagyományokba illeszkednek, az új szó egyszerűen fölveszi a régi jelentését, ha magán a gondolkodáson nem próbálunk meg változtatni.

Ha azonban komolyan vesszük, amit a **nyelvi relativizmus** kutatása az utóbbi évtizedekben bizonyított – hogy a nyelv bizony nemcsak a gondolkodásunkat, de még az emlékezetünket, sőt érzékelésünket is

befolyásolja – akkor azt is tudnunk kell, hogy ha nem változtatunk a nyelven, nem változik meg a világunk sem. A nyelv évezredekkel korábbi gondolkodásmódokat, értékrendeket képes, ha töredékekben is, életben tartani, és e kifejezések használata újrateremti a fennálló viszonyokat, ha nem akarjuk, akkor is.

A nyelv megváltoztatása tehát önmagában nem elég – de nélkülözhetetlen, mert a nyelv és a gondolkodás kölcsönhatásban vannak, mindkettő befolyásolja a másikat. Az első lépés a gondolkodás megváltoztatása felé éppen az a meghökkenés lehet, amit akkor tapasztalunk, ha jól bevált kifejezéseink helyett hirtelen másikkal találkozunk – olyannal, amely már új diszkurzust épít.

Mégis: ennél bonyolultabb a dolog. A politikai korrektség olyan gyógyszer, amit könnyű túladagolni, és akkor bizony egyenesen életveszélyessé válik. Ha nem ésszel, és nem mértékkel alkalmazzák, valóban tabukhoz és dogmákhoz vezet, és valóban lehetetlenné teszi a problémák fölvetését, kibeszélését, elemzését és megoldását. Minthogy az emberi agy takarékos, az elme lusta, és szívesen gondolkodik előregyártott sémákban, ráadásul szereti a világ dolgait két ellentétes pólus körül elrendezni, pillanatok alatt előállhatnak az ellensztereotípiák: aki azt mondja, hogy *cigány*, az rasszista. E sematikus gondolkodás további kiterjesztése, ha már nemcsak az minősül automatikusan rasszistának, aki *cigánypecsenyét* rendel, hanem az is, aki egyáltalán beszél valamilyen cigányokkal/romákkal kapcsolatos témáról. A mérlegelő, kritikus gondolkodás nem valami energiatakarékos eljárás, és a lusta elme sem kedveli: sokkal macerásabb az egyes esetekben egyenként dönteni, mint megtagadni és túláltalánosítani az egyszerű szabályokat.

A kifejezetten ilyesmivel – nyelvészociológiával, kritikai diszkurzuselemzéssel, esetleg társas szemléletű kognitív nyelvészettel – foglalkozó nyelvészek sokat segíthetnek (de a más kérdésekkel foglalkozó nyelvészek ugyanolyan hályogkovácsok e témában, mint más laikusok, s minthogy ezt senki nem gondolná róluk – hiszen ők is nyelvészek –, jelentős károkat okozhatnak megfelelő fölkészültség hiányában). Elmagyarázhatják, hogyan alakítja a nyelv a kulturális és társadalmi viszonyokat,

miként járulhat hozzá az előítélet-mentes nyelvhasználat egy toleránssabb, igazságosabb társadalom megteremtéséhez. Segíthetnek olyan kérdések eldöntésében, hogy mi értelmezhető tabumentes közbeszédnek vagy szakmai diszkurzusnak, mi diszkriminációt erősítő, fenyegető, uszító vagy gyűlöletkeltő beszédnek. Igaz, az ilyen minősítésekkel óvatosan kell bánni, mert az, hogy egy-egy megnyilvánulás kiben milyen asszociációkat kelt, milyen jelentéseket alakít ki, nagymértékben függ az értelmező ismereteitől és beállítódásaitól. De a nyelvészek többek között erre a körülményre is fölhívhatják a figyelmet. És hát a nyelvészek segíthetnek a nyelvi tudatosság fejlesztésében, és ezzel a nyelvi manipuláció trükkjeinek fölismerésében – hogy csökkenjen hétköznapi kiszolgáltatottságunk.

De ez nem a nyelvhasználat tervezése és befolyásolása? És ha igen: arról nem azt mondtuk, hogy nyelvészek nem szokták csinálni?